

МЕЧНИКОВ – НАШ? (вступні міркування)

30 років тому, на шостому році існування незалежної України, в Одеському, тоді ще державному, університеті імені І. І. Мечникова відбулась наукова конференція «Ілля Мечников – великий син України та людства». Присутній на ній молодій і недосвідченій особі могло спасти на думку, що 150-літній ювілей видатного вченого – слушна нагода поговорити про нього та його спадщину, але чи можливе нове слово у мечниковознавстві з огляду на існуючу вже традицію? Таке запитання може видаватись ще більш слушним на 180-річчя Іллі Мечникова. Очевидно, що воно має риторичний характер. Втім, якщо читач знайомиться з цими рядками, то для авторів цієї книжки воно має ствердну відповідь.

Образ Іллі Мечникова є невід’ємною складовою інтелектуального й матеріального ландшафту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Через десять років від часу присвоєння у 1945 році закладу вищої освіти його імені (а це рівно половина його 160-літньої історії) у залі засідань Вченої ради з’явилась скульптура вченого у весь зріст, а на фасаді головного корпусу – велика меморіальна дошка, портрети вченого у різних місцях університету (включаючи музейну експозицію). Увесь час відбувались численні імпрези, присвячені його пам’яті, призначались іменні стипендії, зображення уміщувались на різноманітній університетській рекламній продукції. Прізвище його використовується у різноформатних університетських заходах, як-от МечниковСтартФест (свято першокурсників) чи Мечников День (презентація закладу просто неба в університетському Ботанічному саду) тощо.

Спонукальні мотиви, що викликали появу цієї книжки, мали характер як універсальний, так і актуальний. До першого відносимо черговий, у даному разі 180-річний, ювілей з дня народження Іллі Мечникова. Про те, як ювілеї впливають на проведення урочистих університетських заходів та появу історичних праць з його історії, вже йшлося напередодні 150-річного ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечни-

кова у 2015 році [2; 5]. Очевидно, що ця закономірність поширюється і на персону Іллі Мечникова. Отже, теперішній ювілей не є виключенням – у даному разі університетська Наукова бібліотека зініціювала роботу над книжкою і збрала авторський колектив, який перейнявся саме одеськими роками видатного вченого.

Другий спонукальний мотив – потреба переосмислити персону І. Мечникова у нових історичних умовах. І мова йде не лише про пострадянську Україну у цілому (згадаймо назву конференції на початку), але вже і про війну Російської Федерації проти України, що з 2022 року стала широко-масштабною. Це потягнуло за собою з боку українського політичного та інтелектуального істеблішменту реформування історичної політики, що втілилось зокрема у появі Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», ухваленого Верховною Радою України 21 березня 2023 року.

Війна увірвалась у спокій академічних кабінетів і вимагає врахування цього в історієписанні. Втім слід зазначити, що дана праця задумана насамперед як наукова монографія, а не як безпосередній елемент історичної політики, хоч між ними не може не існувати бодай непрямого зв'язку, адже книжка за визначенням є реалізацією університетської політики пам'яті.

З методологічної точки зору, говорячи про історичну пам'ять, варто розрізняти наукове історичне знання (сциєнтистська історія) та його інші види. Найавторитетніший сучасний дослідник історичної пам'яті французький історик П'єр Нора (1931–2025) висловився з цього приводу так (називаючи наукову історіографію «історією», а решту історичних знань «пам'яттю»): «Історія та пам'ять не лише не є синонімами, а і багато в чому вони є навіть протилежними поняттями. Пам'ять – це життя, завжди втілене в живих суспільствах і як таке перебуває у постійній еволюції; вона підвладна діалектиці пам'ятання й забування, не усвідомлює спотворень, яким піддається, є вразливою до привласнення й маніпуляцій, здатна довгий час перебувати в латентному стані, щоб раптово знову пробудитися. Історія ж – це реконструкція того, чого вже немає; реконструкція завжди проблематична й неповна. Пам'ять завжди є явищем теперішнього, зв'язком, який прив'язує нас до вічного «тепер»; історія – це репрезентація минулого. Пам'ять, як емоційне й магічне явище, приймає лише ті факти, які їй пасують. Пам'ять ґрунтується на нечітких, хронологічно зсунутих спогадах, узагальнених враженнях або на окремих символічних фрагментах. Вона легко спотворюється – її змінюють перенесені емоції, фальшиві спогади, внутрішня цензура і проєкції свідомості. Історія, будучи інтелектуальною, нерелігійною діяльністю, потребує аналізу й критичного дискурсу» [8, с. 3].

Ще рельєфніше цю проблему висвітлює сучасний американський історик Алан Мегілл, який розрізняє три типи історії (у нього – історіографії): афірмативну, дидактичну та аналітичну. Головна мета афірмативної, або стверджувальної, історії полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу (у нашому випадку – інституцію чи персону. – В.Х.), чия історія і досвід вона вивчає. Орієнтована на пам'ять афірмативна історія – це версія «буденного» або «вульгарного» розуміння історії. Ця історія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди переймаються в сучасності. У неї відсутня критична позиція щодо спогадів, які вона збирає і до традиції, яку вона підтримує. Вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їхньої міфологізації. Вона свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певної спільноти – народу, нації, держави, політичні або релігійні групи. Дидактична історія розглядає історію як вчительку життя, але в ній вже наявний тренд до аналітичної історії, адже досвід минулого вона піддає аналізу, що необхідний для вивчення уроків. Аналітична або наукова історія відокремлюється від пам'яті і протиставляє себе попереднім видам, адже це насамперед критичний текст» [7, с. 103–105].

Отже, варто визнати, що аналітична історія є окремим видом побутування історичного знання у суспільстві і посідає особливе місце у формування історичної пам'яті. Відомий вітчизняний дослідник історичної політики Георгій Касьянов пропонує розрізняти у пострадянській Україні (як і у всьому світі) кілька моделей історичної пам'яті: ексклюзивний, інклюзивний та змішаний. Ексклюзивна модель передбачає гомогенну версію історичної пам'яті, тобто коли з неї усувається певний набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, що заважають формуванню її «правильного» варіанту. Її очищують від чужорідних елементів і така версія заперечує плюралізм. Така модель існувала в Україні у двох головних наративах пам'яті – національному/націоналістичному і радянсько-ностальгійному, що змагалися один з одним і до протистояння між ними періодично долучалися носії імперсько-ностальгійного наративу.

Зазначимо, що саме така модель у національному/націоналістичному форматі (вважаємо, що з акцентом на другій складовій цієї фразеологемі) зміцнилася у суспільстві після прийняття пакету «декомунізаційних» (насамперед Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», що почав діяти з 21 травня 2015 року) та «деколонізаційного» законів.

Друга модель – інклюзивна. Вона передбачає інтеграцію до єдиного матеріального і символічного простору різних варіантів історичної пам'яті і їх поєднання у певний загальний наратив. Третя модель – змішана або амбівалентна. Вона передбачає співіснування різних варіантів ко-

лективної пам'яті в паралельних публічних просторах, іноді ідеологічно і політично несумісних. Причому їхнє мирне співіснування забезпечується не так усвідомленим плюралізмом думок, як браком суспільного інтересу до певного питання чи персони.

Різновид національного/націоналістичного наративу ексклюзивної моделі, за визначенням, заперечує ідею інклюзивності, бо в його основі лежить ідея мовно- і культурно-гомогенного етносу, етнічного/культурного націоналізму. В Україні національний/націоналістичний наратив пам'яті виник на ґрунті ідеї подвійного антагонізму: з етнічним Іншим (етноси-«гнобителі») і з політичним Іншим (імперії та Радянський Союз) [1, с. 28–30].

Отже, у нашому випадку будь-яка модель має розв'язати питання, при-міром, як щодо етнічності, так і фактів збереження І. Мечниковим підданства царю до останніх днів його життя та глорифікації вченого радянським режимом, що надав його ім'я різноманітним закладам, причому у самий одіозний час тої епохи. Вважаємо, що у випадку з І. Мечниковим наразі діє третя, амбівалентна або змішана, модель – адже він поки не став об'єктом мнемонічних змагань. Випереджаючи ситуацію пропонується використовувати формат національного наративу, який передбачає інклюзивну візію – включення І. Мечникова як до національної, так і всесвітньої цивілізаційної спадщини. Під національною спадщиною мається на увазі не етнічний, а феноменологічний підхід – коли йдеться про культурний доробок створений в Україні будь-коли і будь-ким, а щодо вихідців з неї – і будь-де. Отже, йдеться про імплікацію персони І. Мечникова до національного наративу у широкому сенсі, з точки зору існування сьогодні політичної української нації.

Г. Касьянов вказує на певну закономірність у домінуванні того чи іншого типу історії у залежності від суспільного розвитку. На його думку, історична політика афірмативного типу переважає у суспільствах, де ідеологічний і культурний плюралізм перебувають на початковій стадії розвитку. У суспільствах з розвиненішою демократією і наявною традицією політичного плюралізму в історичній політиці можливий баланс між афірмативною й дидактичною історією, а аналітична історія може бути відокремлена від них як в ідеологічному, так і в епістемологічному відношеннях. Ідеальний варіант, характерний для плюралістичних суспільств із усталеною демократією, передбачає вільне існування всіх трьох типів історій. На думку науковця, всі пострадянські країникладаються у першу модель, хоча і спостерігається нестійка тенденція до самовизначення аналітичної історіографії, зменшення її залежності від історичної політики [1, с. 35–36].

Отже, у нашому суспільстві аналітична історія дуже сильно залежна від історичної політики і пов'язана з афірмативною та дидактичною істо-

ріями. Залежність ця ще й регулюється її функціонуванням, що може відбуватись у рутинному чи кризовому режимі. Очевидно, що в Україні нині превалює останній, який передбачає спонтанну мобілізаційну реакцію на виклики — анексію Криму чи початок широкомасштабного вторгнення і є проявом кризи ідентичності [1, с. 391–392]. А все це призводить до посилення ексклюзивної моделі в історичній політиці з акцентом на афірмативну історію.

Проілюструємо актуальність зазначених проблем на кількох прикладах. На разі на сайті архіву Російської академії наук в електронному форматі розміщена невеличка книжка Тетяни Ульяновіної під промовистою назвою «Російський Нобелівський лауреат Ілля Ілліч Мечников» (2017). Констатація його народження, виховання, здобуття середньої і вищої освіти на Харківщині, старт і розвій його наукової та викладацької діяльності в Одесі зовсім виведено із українського контексту (хоча на той час вже були публікації, що наголошували на його походженні з України [3]). Для неї, як і для автора майже столітньої давнини, слова якого взяті на озброєння, І. Мечников — «гордість російської (в оригіналі — «русской») науки». Більше того, перебування його в університеті в Одесі представлено вельми уривчасто. Якщо навчання у харківській гімназії та Харківському університеті виокремлено структурно, то 13 університетських років в Одесі розпорошено кількома рядками серед інших розділів («О. О. Ковалевський та І. І. Мечников», «Перший шлюб (1869–1873)», «Філогенетичні та ентомологічні дослідження»). Щоправда більше «пощастило» Одеській бактеріологічній станції, що здобула окремий розділ. Це очевидний приклад ексклюзивної моделі візії І. Мечникова та ще й з дослідницькою редукцією ролі університетського досвіду в Одесі у його житті.

Прикметним маркером «націоналізації» І. Мечникова є популярний енциклопедичний ресурс «Вікіпедія» — дуже потужний афірмативний чинник формування у сучасної допитливої людини уявлення про світ. Російськомовний ресурс визначає І. Мечникова як «російського та французького» вченого. Україномовний — як «українського та французького» (до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну там була ще вказівка й на його «російськість»). Тут очевидним є зіткнення історичних пам'ятей, де спадщина І. Мечникова вже стає цариною «боїв за історію».

Найкоректнішим, на нашу думку, є англomовний текст «Вікіпедії», вільніший від ідеологічного протистояння мнемонічних бійців, згідно з яким І. Мечников «був зоологом із Російської імперії молдовського дворянського походження...; що народився в регіоні Російської імперії, який є частиною сьогоденної України, в родині молдовського дворянина та матері — української єврейки, а пізніше продовжив свою кар'єру у Франції. Зважаючи на цю складну спадщину, на Мечникова претендують п'ять

різних націй і народів» [6]. Певно йдеться про єврейський/ізраїльський, молдовсько/румунський, російський, український та французький національні дискурси. Це приклад інклюзивної моделі, де на афірмативну історію впливає аналітична.

Енциклопедія «Британіка» демонструє еклектичність – спочатку характеризує його як «біолога російського походження» («Russian-born biologist») і одразу ж коректно пише про факт народження І. Мечникова – «побіля Харкова, Україна, Російська імперія [нині Харків, Україна]» [5].

Отже, наше концептуальне бачення персони І. Мечникова можна сформулювати так: перехід від змішаної до інклюзивної моделі історичної пам'яті з різновидом національного наративу, але на рівні аналітичної історії.

Таким чином, черговий ювілей І. Мечникова та екстремальні суспільно-політичні обставини кинули університетським науковцям непростий виклик – поміркувати над проблемою «університет у житті людини та людина у житті університету» на прикладі Іллі Мечникова, показавши його на тлі епохи, у найширшому колі людей та оточуючому його ефірі пануючих ідей.

Центральним розділом у книжці є розповідь про одеський період життя та науково-педагогічної діяльності І. Мечникова. Втім автори намагались вийти за одеські межі, як територіально, так і хронологічно, та надати панорамний погляд на його доробок. Тому цьому розділу передують історіографічний дискурс щодо мечниковознавства у цілому, а також простежено процес трансформації образу І. Мечникова в узагальнюючих працях з історії закладу, що їх написали університетські автори у різні епохи його існування, тобто авторефлексія – щодо себе та І. Мечникова як колегу. Після центрального розділу розглянута інтелектуальна спадщина І. Мечникова, що виросла із одеського періоду – з духовною (філософсько-методологічний, світоглядний вимір) та матеріальною (прижиттєві видання творів у Науковій бібліотеці університету) складовими. У додатках уміщено як загальновідомі, так і оригінальні матеріали, що ілюструють перебування І. Мечникова в Одесі і не тільки.

Незайвим вважаємо торкнутись питань термінології. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова далі згадуватиметься переважно як Університет, для стислості, або як Одеський університет. Використання останнього терміну вважаємо доречним з кількох обставин. Оскільки заклад вищої освіти кілька разів змінював назву (імператорський Новоросійський – 1865, Новоросійський – 1917, Одеський державний – 1933, Одеський державний університет імені І. І. Мечникова – 1945, Одеський державний ордена Трудового червоного прапора університет імені І. І. Мечникова – 1965, знову ОДУ імені І. І. Мечникова – 1991 та ни-

нішня назва Одеський національний університет імені І. І. Мечникова – з 2000 року), то для його визначення потрібна збірна назва. До того ж від часу заснування і до 90-х років ХХ століття він за статусом залишався у місті єдиним університетом, а деякі сучасники у різні епохи саме так його і називали.

Одним із некритичних, спекулятивних і, врешті, імперських стилістичних проявів у просторах історичної пам'яті є використання термінів «Росія» та «російський» (у російськомовній літературі – «русский»). Перший з цих термінів автори застосовують лише до сучасної держави Російська Федерація, не ототожнюючи її ні з Російською імперією, ані, тим паче, з СРСР – вважаємо це за один з деколонізаційних прийомів. Термін «російський» доречний лише до визначення етнічної приналежності або як похідний від Російської Федерації, тобто стосовно сучасності. У випадках, коли йтиметься про поняття, похідні від Російської імперії, щоб уникнути історичної аберації, використовуватиметься термін «російсько-імперський» або «імперський».

Підсумовуючи, зробимо кілька зауважень щодо призначення нашої праці. Перше – збіг не тільки цифри року, але і місяця народження, традиційно призводило до перебування постаті І. Мечникова у тіні університетських ювілеїв, тому вирішено скористатися нагодою чергової «круглої» річниці людини й закладу (180/160) для написання наукової монографії, що зможе сформувати сучасне сприйняття вченого у суспільстві. Друге – автори не претендують на створення «остаточного й правдивого» образу Іллі Мечникова, а, навпаки, запрошують поміркувати над цим на рівні й засобами ХХІ століття, у тому числі з огляду на етичну проблему «себе в університеті і університету в собі». Третє – нашим завданням не є цілковито «націоналізувати» постать і спадщину Іллі Мечникова, а спробувати навіть в умовах деколонізаційного тренду все-таки надати перевагу саме антропологічному дискурсу, висвітливши його як людину, яка в інтер'єрі свого часу намагалась здійснювати різноманітні повсякденні практики, вирішувати професійні проблеми, реалізовувати себе відповідно до життєвого призначення, як вона його розуміла для себе, і зробила при цьому в одеські роки гідний внесок у культурну спадщину України.

Висловлюємо щиро подяку тим, хто сприяв своїми зусиллями появі цього видання: співробітникам Наукової бібліотеки – головному бібліографу О. Полевщиковій, завідувачці відділу І. Кожухарь, провідним бібліотекарям Л. Бакановій, О. Козаченко та фахівцю освітньої галузі О. Мурашко; О. Шаповаловій – завідувачці сектору інформатизації та оцифрування документів та В. Сугак – головному спеціалісту відділу організації, координації архівної справи, інформатизації та оцифрування документів Державного архіву Одеської області.

Список джерел та літератури:

1. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди / Г. Касьянов. – Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. – 420 с.
2. Коваль І. М. Історіографічне осмислення історії Одеського університету: віхи, люди, тексти, підсумки / І. М. Коваль, В. М. Хмарський // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 89–98. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.lt/rswkss> (дата звернення: 01.05.2025).
3. Паламарчук Н. І. Ілля Мечников – лауреат Нобелівської премії, уродженець України / Н. І. Паламарчук // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 33–41. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://historypages.kpi.ua/article/view/96309> (дата звернення: 01.05.2025).
4. Хмарський В. М. Ювілеї Університету у контексті їхніх епох / В. М. Хмарський // Ювілейна збірка наукових праць, присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль ; редкол.: В. О. Іваниця, В. М. Хмарський. – Одеса : ОНУ, 2015. – С. 9–17. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/xfhkkr> (дата звернення: 01.05.2025).
5. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // Encyclopaedia Britannica. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 12.07.2025. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
6. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // Wikipedia : Free encyclopedia. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 06.09.2025. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89lie_Metchnikoff (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
7. Megill A. Historical knowledge, historical error : a contemporary guide to practice / A. Megill. – Chicago : University of Chicago Press, 2007. – XVI, 288 p.
8. Nora P. General introduction: Between memory and History / P. Nora // Nora P. Realms of Memory: Rethinking the French Past. Vol. 1 : Conflicts and Division / ed. und forew. L. D. Kritzman ; transl. A. Goldhammer. – New York : Columbia University Press, 1996. – P. 1–20.